

РОЗВИТОК ВМІННЯ ВСТАНОВЛЮВАТИ ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

DEVELOPMENT OF THE SKILLS OF ESTABLISHING CAUSE AND EFFECT RELATIONSHIPS BY YOUNGER SCHOOL STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Стаття присвячена одній з актуальних проблем розвитку вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки учнями з особливими освітніми потребами. Важливими компонентами причинно-наслідкових зв'язків є такі операції, як аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, абстрагування та класифікація. Встановлено, що у більшості учнів з порушеннями інтелектуального розвитку, затримкою психічного розвитку, складними порушеннями спостерігається низький рівень розвитку вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між явищами та предметами. Зазначається, що учні з порушеннями інтелектуального розвитку часто невірно встановлюють причинно-наслідковий зв'язок між явищами чи ситуаціями та неправильно пояснюють причинно-наслідкові відношення та замінюють їх тавтологічними відповідями, хаотично виконують завдання, помилки не виправляють; учні із затримкою психічного розвитку не встановлюють причинних зв'язків між незрозумілими явищами та предметами, а за допомогою навідних запитань, надавали частково правильні відповіді; учні зі складними порушеннями на запитання не дають жодної відповіді та відмовляються на навідні запитання, без використання наочності встановлення причинно-наслідкових залежностей дається надзвичайно важко. Визначено, що майже половині учнів з порушенням зору, розладами спектру аутизму притаманний низький рівень розвитку вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між явищами та предметами. Зазначається, що учні з порушеннями зору мають труднощі встановлення причинно-наслідкових залежностей через зниження можливості до прогнозування та через збідненість життєвого досвіду, але за допомогою навідних запитань правильно встановлюють причинно-наслідковий зв'язок і намагаються давати відповіді вірно; учні з розладами спектру аутизму через порушення адекватного оцінювання обставин не завжди вірно встановлюють причинність між певними явищами, на запитання відмовляються і не бажають давати відповіді, також вони не готові до взаємодії.

Ключові слова: мислення, причинно-наслідкові зв'язки, учні з особливими освітніми

потребами, молодші школярі, порушення інтелектуального розвитку, затримка психічного розвитку, розлади спектру аутизму, порушення зору, складні порушення.

The article is devoted to one of the current problems of developing the ability to establish cause and effect relationships by students with special educational needs. The main components of cause and effect relationships are analysis, synthesis, generalization, comparison, abstraction, and classification. It has been established that the majority of students with intellectual development disorders, developmental delay, and complex disorders have a low level of the ability to establish cause and effect relationships between phenomena and objects. It is mentioned that students with intellectual disabilities often incorrectly establish and explain cause and effect relationships between phenomena or situations and replace them with tautological answers, do tasks chaotically, never correct mistakes; students with mental retardation do not establish causal relationships between incomprehensible phenomena and objects but due to leading questions they could give partially correct answers; students with complex disorders totally can not answer the questions even they are offered the leading questions, it is extremely difficult for them to establish cause and effect relationships without visualization. It was determined that almost half of students with visual impairments and autism spectrum disorders have a low level of the ability to establish cause and effect relationships between phenomena and objects. It is noted that students with visual impairments have difficulties with establishing cause and effect relationships due to decrease of the ability to predict and because of poor life experience, but due to leading questions they establish the cause and effect relationships correctly and try to give correct answers; students with autism spectrum disorders, because of lack of adequate assessment of circumstances, infrequently establish the causality between certain phenomena, and refuse to answer questions and interact with environment. **Key words:** thinking, cause-and-effect relationships, students with special educational needs, younger schoolchildren, intellectual development disorders, mental retardation, autism spectrum disorders, visual impairments, complex disorders.

УДК 376-056.2/.3-053.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/67.2.19>

Михальська С.А.,

докт. психол. наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Сливка Т.М.,

магістр зі спеціальної освіти,
корекційний педагог
Кам'янець-Подільського ліцею №1
Кам'янець-Подільської міської ради

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сьогодні важливим завданням спеціальної та інклюзивної освіти є усесторонній розвиток особистості дитини з особливими освітніми потребами, здатної критично осмислювати факти і події навколишньої дійсності, приймати зважені та обдумані рішення, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки в різних ситуаціях. Саме в освітньому процесі інклюзивної освіти, відбувається активізація пізнавальної діяльності учнів з особливими

освітніми потребами, формування навичок самостійної розумової праці та здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, що є умовою для усестороннього розвитку особистості. Здатність і готовність жити в сучасному суспільстві, вміння досягати соціально-значущих цілей, ефективно взаємодіяти та вирішувати життєві проблеми – є неможливими без розвитку вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки учнями з особливими освітніми потребами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питаннями вивчення особливостей мислення молодших школярів з особливими освітніми потребами займалися Л. Виготський, С. Рубінштейн, В. Синьов та ін. Особливості розвитку вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки вивчали Т. Сак, В. Синьов, Н. Стадненко та ін. Вчені вважають, що основною з особливостей порушення мислення у молодших школярів з особливими освітніми потребами є саме недостатність вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між предметами та явищами; невміння аналізувати та знаходити адекватне рішення в тій чи іншій ситуації [1; 2; 3].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Важливими компонентами причинно-наслідкових зв'язків є такі операції, як аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, абстрагування та класифікація. Порівняння особливостей встановлення причинно-наслідкових зв'язків молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку, затримкою психічного розвитку, розладами спектру аутизму, порушеннями зору та складними порушеннями розвитку потребує детальнішого вивчення. Тому, **метою статті** є вивчення вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки учнями молодших класів з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення особливостей встановлення причинно-наслідкових зв'язків учнями молодших класів з особливими освітніми потребами нами було використано такі методи: теоретичні – аналіз, порівняння і узагальнення науково-теоретичних та методичних джерел, емпіричні – бесіда, методики («Сюжетні картинки», «Прості аналогії» (за описом Л. Столяренко), «Доповнення фраз», оповідання «Лев і миша», «Розумна ворона», «Мураха і голуб»). Дані методики об'єднує те, що виконуючи завдання, дитина з особливими освітніми потребами повинна встановити логічний ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків між явищами чи певними діями та пояснити, чому саме так сталося.

У ході проведення дослідження, для узагальнення результатів за проведеними методиками, нами було виокремлено рівні розвитку причинно-наслідкових зв'язків:

Низький рівень – учні не можуть відповісти на запитання або дають відповідь з невірною причинністю; не правильно встановлюють причинно-наслідковий зв'язок між явищами чи ситуаціями, завдання виконують механічно та нездатні пояснити свій варіант вирішення. Помилки учні не зауважують і не виправляють.

Середній рівень – учні частково відповідають на запитання, встановлюють причинно-наслідковий зв'язок тільки між тими явищами, які їм зрозумілі та знайомі. Для учнів характерне часткове

розуміння змісту завдання, недостатньо сформоване логічне мислення, вони допускають одну-дві помилки і не можуть впоратися з обґрунтуванням. Учні встановлюють причинні зв'язки між невеликим числом подій, мають труднощі при обґрунтуванні свого рішення, часто орієнтується на суб'єктивну логіку бачення подій, зауважують і виправляють помилки за допомогою.

Високий рівень – у учнів виявляється повне розуміння змісту завдання, дають правильні відповіді на всі запитання та правильно встановлюють причинність. Учні здатні розуміти окремі ситуації і прогнозувати їх подальший розвиток, обґрунтовують правильність свого рішення, швидко і точно встановлюють причинно-наслідкові зв'язки в прочитаних реченнях.

Порівнюючи результати дослідження учнів з особливими освітніми потребами за методикою «Сюжетні картинки» нами були виявлені такі особливості. Молодші школярі зі складними порушеннями розвитку без допомоги не змогли виконати завдання і 95% учнів показали низький рівень розуміння сюжетних картинок.

У 90% учнів з порушеннями інтелектуального розвитку (ПІР) виявлено низький рівень розуміння сюжетних картинок. Так, вони часто давали неправильні відповіді, добирали зображення, допускаючи помилки, а при встановленні причинності, використовували тавтологічні пояснення («*Лікар прийшов, тому що він лікар*»; «*Мама прасує, тому що одяг твердий*», «*...тому що вона це не зробила*»; «*Птахи відлітають у вирій, тому що мають крила*»; «*Учні переходять дорогу, тому що дивляться, чи немає машини*»).

Серед молодших школярів із затримкою психічного розвитку (ЗПР) низький рівень виявлено у 60%, середній рівень спостерігається у 27% учнів. Хоч молодші школярі і починали хаотично виконувати завдання, не дослухавши інструкцію до кінця, більшість з них справилися із завданням та вірно розклали картинки («*В дівчинки багато подарунків, тому що в неї день народження*», «*Хлопчик миє руки, тому що забруднився*»), часто відповідали: «*Не знаю*», «*Мама прасує, тому що треба*».

20% молодших школярів з порушеннями зору показали низький рівень здатності розуміння причинності між сюжетними картинками. Інша частина учнів (50%) частково відповідали на запитання та встановлювали причинно-наслідковий зв'язок тільки між тими явищами, які їм зрозумілі та знайомі, що відповідає середньому рівню.

Серед молодших школярів з розладами спектру аутизму (РСА) також переважав середній рівень розуміння сюжетних картинок, а саме у 40% учнів. Правильно виконали дане завдання 37% учнів з розладами спектру аутизму, а не виконали – 23%.

Після запропонованих нами малюнків-підказок, а також інших видів допомоги у вигляді навідних запитань, більшість учнів з особливими освітніми потребами правильно підібрали необхідний малюнок, інші допускали помилки.

Наступна обрана нами методика «Доповнення фраз» викликала певні труднощі у молодших школярів з особливими освітніми потребами. Зокрема, учні зі складними порушеннями розвитку взагалі не сприйняли завдання даного типу, відмовчуючись і не даючи жодної відповіді.

У 95% молодших школярів з ПІР виявлено низький рівень розвитку встановлення причинних зв'язків. Так, вони продовжували фразу поза змістом почутого, невірно встановлюючи причинну залежність (Наприклад, «Хлопчик весело сміявся, незважаючи на те, що його розсмішили», «Хлопчик захворів, в нього піднялася температура, незважаючи на те, що в нього температура», «Хлопчик захворів, в нього піднялася температура, незважаючи на те, що він захворів»), плутають причину і наслідок, що виникають в тих чи інших ситуаціях. Продовжуючи фрази, учні з ПІР відповідали: «Якщо піде сильний дощ, то буде зима»; «Якщо сніг розтане, то буде літо». Таким чином, розкриваючи причинно-наслідкові зв'язки між звичними природними явищами, учні з порушеннями інтелектуального розвитку використовували асоціації, які не мають прямого відношення до конкретного явища.

На відміну від них, учні із ЗПР, правильно встановлювали зв'язок, але між тими явищами природи, які їм знайомі: «Якщо піде сильний дощ, то будуть калюжі»; «Якщо сніг розтане, то буде трава», «Якщо сніг розтане, то буде весна», також часто відповідали на продовження фрази: «не знаю». Таким чином, серед учнів із затримкою психічного розвитку низький рівень розвитку виявлено у 80%, а середній у 15%.

Більшість молодших школярів з порушеннями зору, а саме 73% показали низький рівень встановлення причинності за даною методикою; середній рівень виявлено у 15%; високий у 12%.

У більшості (56%) молодших школярів з РСА виявлено низький рівень, середній рівень спостерігається у 24%, а високий лише у 20%. Учні з порушеннями зору та з РСА, довго думаючи, продовжували фразу вірно, але деякі твердження в них викликали труднощі.

Виконуючи методикау «Прості аналогії» учні мали встановити зв'язок між словами. Це завдання викликало значні труднощі в учнів з особливими освітніми потребами. Вони не змогли вірно підібрати слова та встановити логічний зв'язок. І лише учні з РСА правильно встановлювали аналогії.

Так, 95% учнів з порушеннями інтелектуального розвитку не справилися з даним завданням і тільки 5% з них спробували лише пояснити

значення даного слова, але при цьому не підбираючи слова-пари за змістом.

Зважаючи на те, що молодші школярі зі складними порушеннями розвитку, не можуть справитися з завданнями такого рівня, тобто знайти смислові зв'язки в прочитаних реченнях, нами було запропоновано аналогічно адаптоване завдання, але зі зображеннями. Тобто, дитині потрібно було з'єднати ті малюнки, які між собою певним чином пов'язані (Наприклад, бджілка – вулик, равлик – капуста і т. д.). З даним завданням учні з складними порушеннями справилися краще, хоча інколи і потрібна була допомога. При наявності наочності учням зі складними порушеннями легше встановити логічні зв'язки, а це означає, що в них переважає наочно-образне мислення та спостерігається недорозвиток мисленнєвих операцій в цілому. Учні зі складними порушеннями розвитку показали низький рівень встановлення відношень між поняттями.

Молодші школярі із ЗПР теж відчували труднощі при виконанні «Простих аналогій», вони все ж таки намагалися пояснити значення прочитаного слова. Проте, нами було встановлено низький рівень у 80% і середній рівень у 20% учнів. Високого рівня розвитку встановлення відношень між поняттями виявлено не було.

Учні з РСА показали дещо кращі результати, а саме: 70% учнів мають – високий, 20% – середній і 10% низький рівні. Молодші школярі з РСА уважно прослухавши зачитані слова і подумавши, давали правильну відповідь.

Молодші школярі з порушеннями зору виконали завдання частково, хоча деякі з них часто зовсім не давали відповіді. Так, нами був встановлений низький рівень у 15%, середній у 65%, а високий у 20% учнів.

Виконуючи завдання з прочитаними та прослуханими оповіданнями учні з особливими освітніми потребами показали дещо кращі результати, порівняно із результатами виконання попереднього завдання, але у встановленні правильної причини відчували труднощі. Наприклад, на запитання: «Про що оповідання, про добро чи про зло?», відповідали: «Про добро», але на запитання: «Хто кому зробив добро? «Чому лев відпустив мишу?» відповіді не давали.

Таким чином, в процесі використання оповідань для дослідження, доводилося використовувати різні види допомоги у вигляді навідних та уточнюючих запитань, для кращого усвідомлення прочитаного та правильності встановлення причинних і логічних зв'язків між явищами.

Узагальнивши результати, нами встановлено, що у 95% молодших школярів з ПІР виявлено низький рівень розуміння прочитаного чи почутого тексту. Учні невірно встановлювали причинно-наслідковий зв'язок між явищами чи ситуаціями, вони не завжди могли правильно відповісти на

запитання або давали відповідь з невірною причинністю. Так, оповідання «Лев і миша» виявилось учням складнішим для розуміння та сприймання, ніж оповідання «Розумна ворона», де чітко сказано, що ворона для того, щоб напиться кинула в глечик з водою камінці.

У всіх молодших школярів зі складними порушеннями розвитку виявлено низький рівень розвитку розуміння прочитаного тексту. Учням виявилось важко сприймати на слух прочитане, без використання наочності, тому вони навіть не слухали прочитаний текст, постійно відволікаючись. На запитання не давали жодної відповіді та відмовчувалися на навідні запитання.

В 65% учнів із ЗПР виявлено низький рівень, а в 35% – середній рівень розвитку розуміння прочитаного тексту. Учні із ЗПР, за допомогою навідних запитань, давали негативну оцінку вчинку персонажа та давали частково правильні відповіді на запитання до тексту.

В 70% учнів з порушеннями зору виявлено низький рівень, а у 30% середній рівень розвитку розуміння прочитаного тексту. За допомогою навідних запитань учні правильно встановили причинно-наслідковий зв'язок і намагалися давати відповіді вірно.

85% молодших школярів з РСА показали низький рівень, і лише 15% середній. Більшість учнів не могли дати відповіді на запитання, інколи давали відповіді з невірною причинністю, деякі з них часто відмовчувалися.

Учні з РСА, на відміну від учнів з ПІР, уважніше слухали прочитаний текст, але на запитання відмовчувалися і не бажали давати відповідей.

Загалом варто відзначити, що високого рівня розвитку розуміння прочитаного тексту та правильного встановлення причинно-наслідкових зв'язків в прослуханих ситуаціях виявлено не було.

Узагальнивши отримані результати за всіма методиками можемо прийти до висновку, що 93,75% учнів з ПІР показали низький рівень та 6,25% середній рівень розвитку вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

В учнів зі складними порушеннями розвитку не було виявлено високого рівня розвитку, а середній рівень розвитку лише в 1,25% учнів. У більшості учнів (98,75%) низький рівень розвитку вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між явищами та предметами.

Серед учнів з ЗПР лише у 4,5% виявлено високий рівень розвитку. Лише у 24,25% середній і у 71,25% учнів низький рівень розвитку вміння встановлювати причинні залежності.

В 15,5% учнів з порушеннями зору виявлено високий рівень розвитку, у 40% середній, а у 44,5% – низький рівень розвитку.

Серед учнів з розладами спектру аутизму високий рівень встановлено у 31,75% учнів, середній у 24,75%, низький у 43,5%.

Таким чином, порівнюючи особливості встановлення причинно-наслідкових зв'язків молодших школярів з ПІР, ЗПР, РСА, порушеннями зору та зі складними порушеннями розвитку, можна зробити висновок, що в усіх учнів вищезазначених нозологій є порушення операцій мислення (аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення та порівняння).

Учням з особливими освітніми потребами важко встановити причинно-наслідкові зв'язки без постійної корекційної допомоги. Незрозумілі явища та абстрактні поняття викликають труднощі встановлення смислових зв'язків між ними, саме через порушення операцій мислення в учнів з особливими освітніми потребами.

Так, учні з ПІР не можуть вірно встановити причинно-наслідкові зв'язки без опори на наочний матеріал. Учні часто неправильно пояснюють причинно-наслідкові відношення та замінюють їх тавтологічними відповідями.

Молодші школярі із ЗПР не встановлюють причинних зв'язків між незрозумілими явищами та предметами. У тих випадках, коли один наслідок може бути викликаний різними причинами, учням важко знайти необхідний зв'язок. Особливо, якщо ситуація не пов'язана з життєвим досвідом дитини.

Учні з порушеннями зору відчували труднощі встановлення причинно-наслідкових залежностей через зниження можливості до прогнозування та через збідненість життєвого досвіду. Оповідання на слух сприймалися учнями дещо краще, але причинність встановлювали не завжди правильно.

Молодші школярі з РСА через порушення адекватного оцінювання обставин та розуміння власної діяльності не завжди вірно встановлювали причинність між певними явищами, дуже часто не хотіли відповідати на запитання та йти на взаємодію.

Учні зі складними порушеннями при ознайомленні з інструкцією до завдання її не зрозуміли, але бажали швидше отримати роздатковий матеріал. Відповідно, без використання наочності встановлення причинно-наслідкових залежностей давалося їм надзвичайно важко. Прослухані речення вони навіть не сприймали, на запитання до тексту відповісти не змогли.

Висновки. Результати дослідження показали достатньо низький рівень розвитку вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Визначено, що у більшості учнів з особливими освітніми потребами є порушення операцій мислення (аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення та порівняння). Слід зауважити, що учні з ПІР часто неправильно пояснюють причинно-наслідкові відношення та замінюють їх тавтологічними відповідями; учні із ЗПР не встановлюють причинних

зв'язків між незрозумілими явищами та предметами; учні з порушеннями зору мають труднощі встановлення причинно-наслідкових залежностей через зниження можливості до прогнозування та через збідненість життєвого досвіду; учні з РСА через порушення адекватного оцінювання обставин не завжди вірно встановлюють причинність між певними явищами, не готові до взаємодії; учні зі складними порушеннями без використання наочності встановлення причинно-наслідкових залежностей давалося надзвичайно важко.

Перспективи подальшої науково-дослідницької роботи ми вбачаємо у розробці корекційної програми з розвитку вміння встановлювати

причинно-наслідкові зв'язки учнями з особливими освітніми потребами.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Психологічний супровід інклюзивної освіти : підручник [кол. авторів ; за заг. ред. Т.О. Докучиної]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. 172 с.
2. Сак Т. В. Формування причинно-наслідкового мислення учнів із ЗПР. *Дефектологія*. 1996. № 2. С. 28–32.
3. Синьов В. М., Матвєєва М. П., Хохліна О. П. Психологія розумово відсталого дитини: підручник. Київ : Знання, 2008. 359 с.